

מוסדות
**דרכי
תורה**

בנשיאות מרן הגאון
רבי אשר וייס שליט"א

שיעור מרן הרב שליט"א

קונטרס שבועי

אגדה

ארבע לשונות של גאולה

הלכה

בגדר גזירת שמד

פרשת זארא תשפ"א

שנה כ"ג - קובץ י"ד [תשנ"ב]

יז"ל ע"י מכון "מנחת אשר"

כל הזכויות שמורות

עריכה והוצאה לאור ע"י
מכון "מנחת אשר"

להפצת תורתו של
מו"ר הגאון רבי אשר וייס שליט"א

רחוב אהרון אשכולי 109
ירושלים

המען למכתבים:
ת.ד. 23170

Email: minchatasher1@gmail.com

פרשת וארא

בגדר גזירת שמד

"איבעיא להו תודוס איש רומי גברא רבה הוה, או בעל אגרופין הוה, תא שמע, עוד זו דרש תודוס איש רומי, מה ראו חנניה מישאל ועזריה שמסרו עצמן על קדושת השם לכבשן האש, נשאו קל וחומר בעצמן מצפרדעים, ומה צפרדעים שאין מצווין על קדושת השם כתיב בהו ובאו ועלו בביתך וגו' ובתנוריד ובמשארותיך. אימתי משארות מצויות אצל תנור הוי אומר בשעה שהתנור הם, אנו שמצווין על קדושת השם על אחת כמה וכמה" (פסחים נ"ג ע"ב).

"כל בית ישראל מצווין על קדוש השם הגדול הזה שנאמר ונקדשתי בתוך בני ישראל, ומוזהרין שלא לחללו שנאמר ולא תחללו את שם קדשי, כיצד כשיעמוד עובד כוכבים ויאנוס את ישראל לעבור על אחת מכל מצות האמורות בתורה או יהרגו יעבור ואל יהרג שנאמר במצות אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, וחי בהם ולא שימות בהם, ואם מת ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו. במה דברים אמורים בשאר מצות חוץ מעבודת כוכבים וגלוי עריות ושפיכת דמים, אבל שלש עבירות אלו אם יאמר לו עבור על אחת מהן או תהרג, יהרג ואל יעבור. במה דברים אמורים בזמן שהעובד כוכבים מתכוין להנאת עצמו, כגון שאנסו לבנות לו ביתו בשבת או לבשל לו תבשילו, או אנס אשה לבועלה וכיוצא בזה, אבל אם נתכוין להעבירו על המצות בלבד, אם היה בינו לבין עצמו ואין שם עשרה מישראל יעבור ואל יהרג, ואם אנסו להעבירו בעשרה מישראל יהרג ואל יעבור, ואפילו לא נתכוין להעבירו אלא על מצוה משאר מצות בלבד. וכל הדברים האלו שלא בשעת הגזרה אבל בשעת הגזרה והוא שיעמוד מלך רשע כנבוכדנצר וחביריו ויגזור גזרה על ישראל לבטל דתם או מצוה מן המצות, יהרג ואל יעבור אפילו על אחת משאר מצות בין נאנס בתוך עשרה

בגדר גזירת שמד

בין נאנס בינו לבין עובדי כוכבים" (רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ה הל' א' – ג').

א

האם גם על מנהג יהרג ואל יעבור

הנה הארכנו הרבה בדיני קידוש ה' ובפרטי הדין בג' עבירות חמורות ואבזוריהן, והיום נדון באופן מיוחד בגדר גזירת שמד, שבשעתה אפילו על כל המצוות ניתנה הלכה דיהרג ואל יעבור, ואף על מנהגי ישראל.

וכך אמרו במס' סנהדרין (ע"ד ע"א):

"כי אתא רב דימי אמר רבי יוחנן לא שנו אלא שלא בשעת השמד, אבל בשעת השמד אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור. כי אתא רבין אמר רבי יוחנן אפילו שלא בשעת השמד, לא אמרו אלא בצינעא, אבל בפרהסיא אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור. מאי מצוה קלה, אמר רבא בר יצחק אמר רב אפילו לשנויי ערקתא דמסאנא".

ופירוש רש"י (שם ע"ב ד"ה ערקתא):

"ערקתא דמסאנא - שרוך הנעל, שאם דרך הנכרים לקשור כך ודרך ישראל בענין אחר, כגון שיש צד יהדות בדבר ודרך ישראל להיות צנועים אפילו שנוי זה שאין כאן מצוה אלא מנהג בעלמא יקדש את השם בפני חביריו ישראל, והאי פרהסיא מדבר בישראל".

והנה אף שרש"י פירש הא דערקתא דמסאנא דמיירי בפרהסיא, לכאורה פשוט שהוא הדין בשעת הגזירה אף בצינעא. דהלא רב דימי ורבין תרי הלכתא אמרו משמיה דרבי יוחנן רב דימי אמר דבשעת הגזירה אף במצוה קלה יהרג ואל יעבור, ורבין אמר דאף שלא בשעת הגזירה אם הוי פרהסיא יהרג ואל יעבור אף במצוה קלה, ובגמרא שאלו, מאי מצוה קלה, ואמרו בשם רב "אפילו לשנויי ערקתא דמסאנא", ולכאורה פשוט דגם השאלה וגם התשובה אתרוייהו קאי, אשעת הגזירה ואפרהסיא.

והטור (יו"ד סימן קנ"ז) כתב הלכה זו דערקתא דמסאנא על שעת השמד ולא כתבו על דין יהרג ואל יעבור בפרהסיא ותמה עליו הבית יוסף כנ"ל, דהלא בשתי ההלכות

בגדר גזירת שמד

אמרו אותו הלשון דאפילו על מצוה קלה יהרג ואל יעבור, ואמרו דמצוה קלה הוי ערקתא דמסאנא, ומשו"כ כתב הב"י דה"ה שהלכה זו אכן נוהגת אף בשעת השמד. ונראה דכך צ"ל גם בדברי רש"י. רש"י והטור מר אמר חדא ומר אמר חדא, ולא פליגי, ודבריהם משלימים זא"ז. וכז"פ.

והקשה הכסף משנה למה הרמב"ם לא הביא הלכה זו דערקתא דמסאנא ולא כתב אלא שאם גזרו על ישראל "לבטל דתם או מצוה מן המצוות", ומשמע דעל המנהג לעולם לא אמרינן יהרג ואל יעבור. וכתב דאפשר דהרמב"ם סבר כפירוש הרי"ף דבערקתא דמסאנא יש לאו דבחוקותיהם לא תלכו, ולא מנהג בלבד כפרש"י, עי"ש.

והטור ביו"ד (סימן קנ"ז) כתב כדברי רש"י דאפילו על מנהג יהרג ואל יעבור בשעת הגזירה, והבית יוסף כתב בדברי הרמב"ם כמ"ש בכס"מ דמיירי בל"ת ולא במנהג בעלמא, עי"ש.

ב

הנאת עצמן בשעת השמד

הנה מבואר במס' סנהדרין (ע"ד ע"ב) דלהנאת עצמן שאני, ואף בפרהסיא יעבור ואל יהרג כל שכופין את ישראל להנאת עצמן ולתועלתן ולא להעבירן על הדת. וכ"ה בירושלמי (שביעית י' ע"א).

ונחלקו הפוסקים האם גם בשעת הגזירה אמרו כן.

הב"ח (שם) דייק מלשון הטור שלא כתב הלכה זו דלהנאת עצמן שרי אלא לגבי הדין דפרהסיא ולא לגבי הדין דשעת הגזירה, דשעת הגזירה חמירא טפי ואף להנאת עצמן יהרג ואל יעבור, ובאמת גם הרמב"ם לא כתב הלכה זו אלא בהלכה ב' לגבי דין פרהסיא ולא בהלכה ג' לגבי שעת הגזירה. אך הט"ז (שם סק"ג) דחה את דברי הב"ח מתוך דברי הראשונים, ולשיטתו בא זה ולימד על זה וגם בשעת גזירה, כל שכונתם להנאת עצמן יעבור ואל יהרג, עי"ש.

בגדר גזירת שמד

וכבר דקדק בחידושי הר"ן (סנהדרין ע"ד ע"א) מדברי הרמב"ם דבשעת הגזירה אין היתר דלהנאת עצמן, אלא שהר"ן נקט דאף בשעת הגזירה מותר כל שכונתם להנאת עצמם, עי"ש.

ואף הש"ך (שם סק"ז) הביא את דברי הב"ח, ואף שלא דחה דבריו לגמרי, מ"מ כתב דכיון שיש מן הראשונים שנקטו דאף בשעת הגזירה מותר לעבור כל שכונתם להנאת עצמן, ספק נפשות לקולא, ויעבור ואל יהרג, עי"ש.

ובקונטרס הנפלא של הגדול ממינסק בשו"ת אור גדול (סימן א' עמוד ט"ו ע"ב) כתב לדייק מלשון הרמב"ם (ה"ג) "וכל הדברים האלו שלא בשעת השמד אבל בשעת השמד... יהרג ואל יעבור אפילו על אחת משאר מצוות, בין נאנס בתוך עשרה בין נאנס בינו לבין גויים". ואת"ל דבהנאת עצמן יעבור ואל יהרג, הרי אין בין שעת הגזירה ושלא בשעת הגזירה, אלא הלכה אחת, דבשעת הגזירה צריך למסור את נפשו על כל המצוות ולא רק בג' עבירות חמורות, ואין פשר ללשון הרמב"ם וכל הדברים האלו, דמשמע שבא לרבות לכה"פ שתי הלכות ולא הלכה אחת.

ויש לדחות, דבאמת שאני שעת גזירה משלא בשעת הגזירה בשני פרטים, דבשעת הגזירה יהרג אף בשאר המצוות, ואף בצנעא ולא רק בפרהסיא, ואף שבאמת אין כאן שתי הלכות, דהלא בפרהסיא יהרג ואל יעבור בכל המצוות אף שלא בשעת הגזירה ונמצא דכל ההבדל בין שעת הגזירה לשלא בשעת הגזירה אינו אלא במה דיהרג וא"י בשאר עבירות בצנעא, מ"מ שני פרטים שונים יש בהלכה זו בשונה מהמבואר בהלכות א' – ב', ואין כל קושי בלשון הרמב"ם וכל הדברים האלו, ודו"ק בזה.

והנה שיטת בעל המאור בסנהדרין שם דאף בגילוי עריות ועבו"ז מותר בהנאת עצמן, אך הרמב"ן ורוב הראשונים דחו דבריו ונקטו דבג' עבירות פשוט דאף בהנאת עצמן יהרג ואל יעבור, דמשום חומרתם דינם יהרג ואל יעבור, ואין בהם כל נפ"מ במה דהוי להנאת עצמם.

והנה בכל הפולמוס הנ"ל בדברי הראשונים והפוסקים לא מיירי אלא כשגוזרים גזירות על ישראל לבטלם מן המצוות ללא כל כונה להעבירם על הדת אלא להנאת עצמם באופן שאין למלכות שום ענין לשנות דרכם ודתם של בני ישראל, וכל כונתם אך ורק לתועלתם, וכגון באחשורוש שחשק באסתר המלכה (סנהדרין ע"ד ע"ב),

בגדר גזירת שמד

וכגזירה שיעבדו בשבת לרווחת המלכות (ירושלמי שביעית דף י' ע"ב). ויש לעיין בענין שהגויים מתכוננים להעביר את ישראל על דתם ומנהגם, אך לא כדי לכפות עליהם דת אחרת ואלהים אחרים, אלא כדי שיתבוללו בין הגויים ויהיו שפה אחת ודברים אחדים האם הוי בכלל גזירת שמד.

ובשאלה זו נחלקו גדולי ישראל ברוסיה ובפולין (שנת תקפ"ו – תר"ה) כאשר גזרו המלכויות שבני ישראל ישנו את לבושם, וככל המפורש לקמן (אות ג') דיש שפסקו דכיון שעיקר כונתם שבנ"י יתבוללו בין עמי הארץ ויתרמו לשגשוג המדינה מבחינה כלכלית ותרבותית אין זה גזירת שמד, אך אי בדידי תלי נראה דאם היו גוזרים להדיא נגד תלמוד תורה וקיום המצוות ודאי דהוי בכלל גזירת שמד, אף אם כונתם לתועלת הממלכה, אבל מכיון שלא גזרו גזירות נגד קיום המצוות, אלא במנהגי הלבוש בלבד, הכריעו רבים מגדולי הזמן בכחא דהיתירא, כנ"ל.

ג

בגזירת הלבוש במדינות אירופה

והנה היו תקופות שונות שבהם גזרו המלכויות במזרח אירופה גזירות נגד הלבוש היהודי ואסרו על היהודים להתלבש כמנהגם וחייבום להתלבש במלבושי הגויים ולגלח את זקנם ופאת ראשם, וגזירה זו נגזרה בעיקר בארצות שתחת שלטון הרוסי בימי מלכות הצארים הרוסיים, וגרמה למבוכה עצומה במחנה ישראל כאשר נחלקו גדולי ישראל האם גזירה זו הוי כגזירת שמד ויהרג ואל יעבור כמ"ש על ערקתא דמסאנא, או שמא יעבור ואל יהרג.

בחכמת אדם (כלל פ"ט ס"א) הביא בשם הגר"א שדבר זה הוא בכלל "יהרג ואל יעבור", ואיסור גמור הוא לשנות הלבוש וללבוש מלבוש הגויים, ואכן רבים ברחו מביתם ועברו הרים וגבעות ימים ונהרות כדי להמלט אל חוף מבטחים שם יוכלו לשמור על צביונם ומלבושם כמנהג בית ישראל.

אך בשו"ת צמח צדק (יו"ד סימן צ' – צ"א) כתב להקל משלשה טעמים:

א. אין כאן גזירת שמד להעביר את ישראל על דתם, אלא להנאת עצמם הם מתכוונים כדי ליצור תחושת שוויון בין כל העמים אשר בממלכה, וכדי שבנ"י לא יחשבו עצמם

בגדר גזירת שמד

כשונים משאר העמים שסביבותיהם ובל יתגאו עליהם, וכיון שלהנאת עצמם ולתועלתם מתכוונים אין כאן גזירת שמד.

ב. עד כאן לא אמרו יהרג ואל יעבור אלא במה שאין בידם לכפות עלינו, אבל במה שיש בידם לכפות עלינו בעל כרחנו לא אמרו יהרג ואל יעבור, וכך גם בנידון דידן שכל העובר על הגזירה יאסר ויכלא בבית האסורים ויגזזו זקנו ופיאותיו וגם שם לא יוכל ללבוש בגדי היהודים.

ג. כיון שרבים היהודים שכבר לבשו בגדי הנכרים, שוב אין בזה איסור בחוקותיהם לא תלכו, ובגדים אלה כבר לא בגדי נכרים המה מאחר שרבים מבני ישראל לובשים אותם.

וכדברי הצמח צדק מצינו גם בשו"ת דברי נחמיה (יו"ד סימן קפ"א). וכע"ז כתבו גם גדולי גליציה, דהנה בשו"ת בית שלמה (יו"ד סימן קצ"ז) דן גם הוא בענין גזירה זו וגם הוא הסיק להקל בזה, עי"ש.

אמנם דעת הגר"א היתה דאכן יהרג ואל יעבור וכדין ערקתא דמסאנא בשעת הגזירה, וכמו שכתב בחכמת אדם (שם), והחכמת אדם כתב שפסק זה צריך עיון גדול וסתם ולא פירש, וז"ל:

"ונהירנא כשגזרו פה בק"ק ווילנא בעת המלחמה שילבשו היהודים מלבושי עכו"ם שמעתי מפי הגאון החסיד מורינו הרב אליהו ז"ל שאמר דיהרג ואל יעבור ואף שזה צריך עיון גדול על כל פנים צא וראה כמה גדול האיסור בזה וכל בעל נפש ישים הדברים בלבו".

וכדברי הגר"א כתב הגרש"ק בשו"ת טוב טעם ודעת (קמא סימן קפ"ח - קפ"ט) ודחה בתוקף את סברת הצמח צדק דלאחר שרבים מבני ישראל לובשים בגדי נכרים כבר אין בזה איסור, עיי"ש. והביא בין השאר מקרא מלא בספר צפניה (א' ח') "והיה ביום זבח ה' ופקדתי על השרים ועל בני המלך ועל כל הלובשים מלבוש נכרי", עיי"ש.

ובשו"ת בית שלמה (שם) כתב לדחות בתוקף את דברי אחד הגדולים שהחמיר בזה, וכפי הנראה כוונתו לגרש"ק שהיה בן דורו ובן גילו, עי"ש.

בגדר גזירת שמד

אמנם כבר מצינו כסברת הצ"צ בשו"ת חתם סופר (או"ח סימן קנ"ט) לגבי גילוח הזקן דכיון שנהגו בני ישראל לגלח זקנם אין בזה משום חוקות הגויים, אך להדיא מבואר בדבריו דאם תחילת המנהג היא באיסור אין האיסור נהפך להיתר, אך כל שנתפשט בין היהודים בהיתר שוב אין בו משום מנהג הגויים, עי"ש.

והנה בשנת תר"ד גזרו גזירה אחרת בעיר קראקא שבגליציה, דכל הרוצה לישא אשה לפני שמלאו לו שלשים שנה, צריך להתלבש בבגדי נכרים ואסור לו להתלבש בבגדי היהודים וחייב לגלח את זקנו. ושוב עלתה שאלה חמורה על שולחן מלכים מאן מלכי רבנן, האם לבטל מצות פו"ר ולדחות את הנישואין עד גיל שלשים כדי שלא לשנות את הלבוש, או שמא מצות פו"ר בעתה ובזמנה דוחה איסור שינוי הלבוש. הגאון ר' שאול לנדא רב העיר והגאב"ד מהר"א יענער פנו לגדולי הדור בשאלה כיצד לנהוג, ושני גדולי עולם פסקו את פסקם.

בשו"ת אמרי אש (יו"ד סימן נ"ה) פסק לאסור (ולהלן נביא את עיקרי דבריו). וכן פסק הגאון ר' אברהם זאב פרנקל שהיה רבה של ריישא, בשו"ת משיב כהלכה (סימן ז' – ח') כנ"ל דאין להקל בזה לשנות מנהגי הלבוש שנהגו בהם בני ישראל.

אמנם לדעת הגדולים הנ"ל שהקילו בגזירה שנגזרה ברוסיה, ק"ו שהיו מקילים בגזירה זו שיש בה ביטול מצות פו"ר שכל העולם לא נכרא אלא בשבילה, וכן בשו"ת אמרי נועם להגאון מדז'יקוב (ח"ב סימן ט"ז) שנדרש אף הוא לשאלה זו, כתב דאין לבטל מצות פו"ר והתיר לגלח זקנם וללבוש בגדי עכו"ם, וכתב ככל סברות הצמח צדק כמבואר.

וזקנינו האמרי אש (שם) האריך מאוד בתשובתו, בתחילה הביא את דברי המהרי"ק דכאשר אין מדובר בבגדי פריצות או בבגדי עבו"ז אין איסור בחוקותיהם לא תלכו, וכן נטה לומר דאין גזירה זו גזירת שמד כיון דעיקר כוונתם רק להגביל ולצמצם את הריבוי של בני ישראל, וכדברי פרעה מלך מצרים פן ירבה ונוסף גם הוא על שונאינו, וכיון שאין כאן גזירת שמד אין הדין יהרג ואל יעבור.

אך שוב הביא את קושית הגר"א (סי' קע"ח סק"ז) על דברי הרמ"א והמהרי"ק מהמבואר בגמ' בסנהדרין (נ"ב ע"ב) דסייף אי לאו דכתיב באורייתא היה בכלל בחקותיהם לא תלכו, הרי דאף במה שאין בו לא פירצה בגדרי הצניעות ולא מנהג

בגדר גזירת שמד

עבודה זרה יש בו עבירה דבחוקתיהם לא תלכו, והביא שכך הקשה גם הגר"מ בנעט על המהרי"ק והרמ"א. וכתב לחדש דגם מנהג מוגדר כחוק במקומות רבים במקרא ולפיכך יש איסור בחוקתיהם לא תלכו בכל דבר שהוא מנהג קבוע, דאף זה בכלל הלאו דבחוקתיהם לא תלכו.

ולפי"ז הסיק להלכה דבגזירת הלבוש יש איסור, ומוטב לבטל מצות פו"ר בשוא"ת ולא לעבור על לאו זה בקו"ע, ופסק דאין ללבוש בגדי נכרים אף אם יצטרכו לדחות את הנישואין לאחר גיל שלשים.

ולענ"ד נראה יותר ביישוב הקושיא מסנהדרין, דשאני מנהג הקבוע של הסנהדרין ובתי הדין שבישראל או של מלכות ישראל דודאי אין להם לאמץ את חוקי האומות ונימוסיהם, ממנהג היחיד שאין בו איסור אלא בהני גוונים הנ"ל. ולפי"ז אין זה ענין כלל לגזירות הלבוש שאין בו איסור.

והנראה בזה לעיקר ההלכה, דכל שיש שינוי מסויים בין בגדי היהודים לבגדי הגויים בהכי סגי, ואכן כתבו הגדולים הנ"ל בתשובותיהם דאם אפשר לשנות שינוי מסויים יוצא בזה מידי חשש, וכן נהגו בנ"י הכשרים בכל מקומות מושבותיהם דאף אלה שאכן שינו לבושם, מ"מ היה במלבושם שינוי מסויים שלא להידמות לגויים כידוע.

ד

בגזירה גם על שאר הדתות והאומות

הנה כתב בלחם משנה לדייק מלשון הרמב"ם (שם ה"ג) דאין דין שעת הגזירה אלא כאשר גזרו על בני ישראל בלבד, אבל אם גזרו גם על שאר האומות אין זו שעת הגזירה, ויעבור ואל יהרג, וכך כתב הרמ"א (יו"ד סימן קנ"ז ס"א) וכבר כתב כן בנמוק"י (סנהדרין י"ז ע"ב מדה"ר) והביאו הבית יוסף (שם) וכ"כ הש"ך (סק"ו), עי"ש.

והאור גדול (שם ט"ז ע"ב) כתב לדייק מלשון הרמב"ם שלא כלח"מ, ולא הביא שכבר כתבו כן גדולי הראשונים והפוסקים, ומש"כ לדייק מדברי הרמב"ם, אין הכרח בדבריו, עי"ש.

ב

בגזירת הקנטוניסטים

הנה אחת הגזירות הקשות והאפילות בתולדות עם עולם היתה גזירת הקנטוניסטים. בימי הצאר ניקולאי השני לפני כמאתיים שנה גזרה מלכות רוסיה הרשעה, שבחורי ישראל יגוייסו לצבא הרוסי לתקופה של כעשרים וחמש שנים, כל עיר ואם בישראל וכל קהילה וכפר קיבלו מכסה מסויים של בחורים שיתגייסו מרצונם, ואם הקהילה לא הצליחה לנדב מתוכה מלוא המכסה, הגיעו הקלגסים וחטפו נערי ישראל מכל הבא ליד, ונלקחו בעל כרחם. כל אלה שגוייסו לצבא הרוסי כמעט ניתן היה לומר עליהם "כל באיה לא ישובון ולא ישיגו אורחות חיים". שלטונות הצבא ניתקו אותם באכזריות ממורשת אבותם וממשפחותיהם. קהילות ישראל עשו מאמץ כביר לחזק נערים אלה בכל דרך ולהחזיק איתם קשר, ואעפ"כ רובם התבוללו ואיבדו לגמרי כל קשר לעם התורה והמצוה.

אחת התוצאות הקשות והעגומות של גזירה זו, שבקרב קהילות ישראל היו כל מיני עסקנים שפלים שתמורת בצע כסף הגנו על בני העשירים וחטפו בני עניים ומסרו אותם לשלטונות הצבא. המשפחות העניות הורידו כנחל דמעה והתחננו למנהיגי הקהילות עיני העדה ופעמים רבות קצרה ידם מלהושיע.

שאלות רבות התעוררו בתקופה קשה זו ונדון במקצתן.

האם מותר למסור נערים שבלא"ה לא שמרו תורה ומצוות כדי למלט את אלה שהם שומרי הדת מהגיוס. ואת"ל שאסור למסור אותם בע"כ, האם מותר לשכנע אותם ולשחד אותם להתנדב כדי להציל את שומרי המצוות מרדת שחת. בשאלה זו נחלקו גדולי עולם, ושלב מחלוקות בדבר.

א. בשו"ת חת"ס (ח"ו סימן כ"ט) כתב החת"ס את דעתו הרוממה בסוגיה כאובה זו ומשום חשיבות הדברים נעתיק את לשונו ונתעמק בדבריו.

תחילה כתב:

"וע"ד עם בני ישראל הנלקחי לצבא המלחמה למלכיות השתיקה יפה מדבורינו בזה וגדולי ישראל ע"כ יעלימו עין והניחו להם להממונים מקהל לעשות כראות עיניהם

בגדר גזירת שמד

לפי הזמן ועת לחשו' ומ"מ אומר כי גוף ענין דינא דמלכותא להטיל מס על כל עמו להעמיד מהם אנשים לצבא מלחמתו וזה הוא מחק מלכותו ודינו דין וממילא מוטל אקרפתא דכל מי שראוי לצאת ושאין לו אשה ובני' כפי נימוס וחק מלכותו אך לא אבחוריי' למודי תורה שאפי' לא פטרום המלכות בפירוש מ"מ מדין תורה פטורים דאמרי' בפ"ק דב"ב ח' ע"א הכל לכרי' פתייא אפי' רבנן וה"מ דלא נפקי באוכלזא אבל נפקי באוכלזא רבנן לאו בני מיפק באוכלזא נינהו ומכ"ש שהמלכות יר"ה פטרום וכבר כמה פעמי' כשנתתי אטעסט לבני מדינו' פיהם ומעהר"ן שיהם לומדים ויצליחו לנהוג ציבור נפטרו מלהעמיד עצמם לצבא וא"כ כל הנוגע בהם נוגע בבבת עין".

בתחילת דבריו רמז החת"ס למצב הכאוב שגדולי ישראל משכו את ידם והעלימו עין והממונים עשו ויעשו כראות עיניהם ועת לחשות.

ושוב כתב חידוש גדול דבגזירה זו דינא דמלכותא דינא, ומן ההכרח להתייצב לשירות, וכל מי שאין לו אשה ובנים חייב למלא חובתו.

ולכאורה דבריו חידוש, ולמה אין זו גזירת שמד שדינה יהרג ואל יעבור. ושתי תשובות בדבר.

הנאת עצמם. אפשר שדעת החת"ס היתה שעיקר הגזירה היתה להנאת עצמם ולחזק את צבא המלחמה, וכיון דהוי להנאת עצמם אין זה גזירת שמד. אך כותבי הדורות כתבו כמילתא דפשיטא שעיקר כונתם רשעם היתה לנתק את נערי ישראל מחיק אמונתם ומקור חיותם הרוחנית, וצ"ע.

ולענ"ד נראה עוד דעד כאן לא התירו במתכונים להנאת עצמם אלא בעבירה מסויימת כגון חילול שבת או עבודת הארץ בשביעית, אבל בגזירת הגיוס שיש בה בפועל להוציא רבבות צעירי ישראל לשמד רוחני לעולם דינה כזירת שמד, ועדיין צ"ע וחיפוש.

אפשר שגזירה זו נגזרה גם על שאר בני המדינה, וכל כה"ג אין דינה כגזירת שמד, כנ"ל (אות ב').

ושוב כתב החת"ס:

בגדר גזירת שמד

"ואידך הי' מהראוי שיעמדו עצמם כולם בשוה לפני העדה ויטילו גורל ועל מי שיפול עליו הגורל הוא ישתדל לעצמו במה שיכול לפטור בממון או להעמיד אחר במקומו או ילך בעצמו וכל ישראל מחויבי' לסייעו ויקר פדיון נפשו אבל לאנוס אנשים בלי גורל ולומר שהם פוחזים ורקים אפי' מגלי עריות ומחללי שבת בעיני הוא כגונב נפש ומכרו כי מי נותן זה חליפי זה כיון שחיוב המלכות ופקודתו על כולם בשוה והמוסרו כמוסר לתוא מכמר אפי' מחוי אתיבנא חייב מכ"ש מוסר נפשו ורע ומר יותר כי הטובי' הנאנסי' עוברי' על המצות באונס ולעתים רחוקי' ואלו יעשו ברצון ואנו מדחי' אחר הנופל עפ"ק דקידושין לענין מכר עצמו לנכרים".

הרי שכתב בחריפות יתירא שאיסור גמור הוא להפלות בין דם לדם ולהסיר את האלה משום שבלא"ה אינם שומרי מצוות. ובדרך הפלגה כתב דמסתבר היפך הדברים דאם יתגייסו שומרי המצוות לא יעברו על מצוות התורה אלא במצב של אונס וישתדלו ככל האפשר לא לעבור את פי ה'; משא"כ בפורקי עול שיעברו על מצוות התורה בשופי.

אלא ראוי להטיל גורלות, וכל אשר יפול עליו הגורל או שאכן ילך לצבא או שינסה לשחד את הממונים או ישלח אחר במקומו מתוך הסכמה ולא בדרך כפיה.

ושוב כתב החת"ס:

"אך מה שנמצאים עתה למאות המוכרים עצמם מרצונם וברצי כסף ולכן אף על גב דהמה גריעי מכולהי שהרי בשאט נפשם מתנים לחלל שבתות ולאכול איסורים מ"מ כיון דשכיחי טובא ולא הוה כתרי עיברא נהרי ואם אין קהלה זו קונהו ימכור עצמו במקום אחר א"כ קלקלתם בעו"ה תקנה קצת וכן עשו בכל גלילותינו והוא כעין בחירת הרע במיעוטו והנה קצרת מאוד כי אין ראוי להאריך בענין זה כמובן".

ולמדנו מדבריו שהיו רבים שמכרו את נפשם בעד בצע כסף והציעו לעשירים שחסו על נפש בניהם להתנדב להתגייס תחתיהם תמורת תשלום, והחת"ס כתב דאין בזה איסור לפני עור כיון דלא הוי תרי עברי דנהרא, דלעולם ימצאו אנשים שיהיו מוכנים לשלם להם על מנת שיתנדבו תחת בניהם.

אמנם לפי דברי המשנה למלך (הל' מלוה ולוה פ"ד ה"ב) דרק כאשר העובר עבירה יכול לקחת בעצמו את האיסור לא הוי לפני"ע, אבל כאשר בהכרח מי שיתן את העבירה

בגדר גזירת שמד

בידו יעבור בלפנ"ע הרי זה כתרי עברי דנהרא, אין מקום לסברת החת"ס, אך כבר ביארתי במק"א (שו"ת מנח"א ח"ב סימן ל' אות ג') דרבים מן האחרונים אכן נקטו דכל שיכול לקבל את האיסור מאחרים, אף שגם הם מצווים בלפנ"ע, מ"מ אין כאן לפני עור דאורייתא. אך מכותלי תשובתו של החת"ס רואים בעליל שהחת"ס נדחק למצוא פתח משום חומרת הענין ושעת הדחק.

וכדברי החת"ס כתב בן דורו ובן גילו הג"ר ר' שמואל לנדו בשו"ת נודע ביהודה (מהדו"ת יו"ד סימן ע"ד) שחלילה למסור בידיים את זה כדי להציל את חבריו, ואף אם יש בעיר נערים פוחזים וריקים חלילה לדחות אבן אחר הנופל ואין בזה כל היתר. אך מותר לאדם להשתדל בכל דרך להציל את עצמו או את בנו מן הגזירה בכל מיני השתדלות, אף שבהכרח יקחו מישהו במקומו, עי"ש.

ומ"מ כתב החת"ס שבשום פנים ואופן אין למסור להם בחורים לומדי תורה שתורתם אומנותם, וכל הנוגע בהם כנוגע בבבת העין, עי"ש.

ב. ובשו"ת חסד לאברהם להג"ר אברהם תאומים (ח"א סימן מ"ה) חלק על שיטת החת"ס (ולא הביא דבריו) ובתו"ד כתב כמה חידושים גדולים.

תחלה כתב אף הוא כמו שכתב החת"ס דדינא דמלכותא דינא ואין להפר את חוק המלך, אך אם אין המלכות דורשת אלא מספר מסויים של בני" לעבודת הצבא, יש לעיין האם מותר למסור את פורקי עול תורה ומצוה.

ובתחילת דבריו כתב דאילו היה מדובר רק בעבודת פרך ולא בהעברה על הדת היה נראה פשוט דמותר למוסרם דהלא גמרא ארוכה היא (ב"מ ע"ג ע"ב) דכל שאינו נוהג כשורה מותר להשתעבד בו, ואין השאלה אלא משום שבצבא הנכר מבטלו ממצוות התורה.

ותמה אני על דבריו, דאטו מותר להתאכזר על מי שאינו נוהג כשורה, לנתקו ממשפחתו, לרצחו נפש, להגלותו ממולדתו ולשלחו לארץ גזירה לחיי צער יגון אנחה וסכנה ללא דין וללא דיין, דהלא עד כאן לא אמרו בגמ' שם אלא שאין בו איסור ד"ובאחיכם בני ישראל איש באחיו לא תרדה בו בפרך" (ויקרא כ"ה מ"ו), ושם מדובר באלה שלא שילמו כרגא ולפי דינא דמלכותא מאן דיהיב כרגא משתעבד במאן דלא

בגדר גזירת שמד

יהיב כרגא, ולא דנו אלא באיסור להשתעבד בבני ישראל ולהעבידם נגד רצונם, ואין לזה כל קשר לנידון דידן.

ולגוף השאלה כתב בחסד לאברהם דאכן יש למסור את פורקי עול המצוות כדי למלט את שומרי הדת, וזאת משום דניח"ל לחבר דליעבד איסורא זוטא ולא ליעבד ע"ה איסורא רבה, וכאשר לא פשע חבירו אומרים לאדם חטא כדי שיזכה חבירו, והאריך מאד בסברא זו.

אך גם סברא זו לענ"ד תמוהה ביותר, דעד כאן לא מצינו דניח"ל לחבר דליעבד איסורא זוטא כדי להציל ע"ה מאיסורא רבה, אלא בעבירה חד פעמים כמו הפרשת תרו"מ שלא מן המיקף (עירובין ל"ב) או כמו רדיית הפת (שבת ד') ומה זה ענין לנידון דידן שבו מוסרים צעיר לעבודת פרך בצבא לעשרים וחמש שנים ועוקרים ממנו כל זיק של יהדות. ועוד דכל עוד צעיר זה בבית ובתוך הקהילה יש תקוה שיחזור בתשובה וישא בת"ח ויבנה משפחה לתפארת, וכאשר משלחים אותו לארץ גזירה מונעים אנו ממנו כל זאת.

ומשום כ"ז כל דרכו של החסד לאברהם תמוהה בעיני, ועיקר ההלכה כדעת החת"ס והגר"ש לנדא.

ובאמת נראה מתוך התבוננות בכל התשובות הנ"ל, דלא בדין לכתחלה עסקינן, אלא בדיעבד שבדיעבד, וגזירה אכזרית זו הביאה לידי מצב נורא שבו הרבנים איבדו כל שליטה על הקורות, ולמעשה השתדל כל מי שרק בידו לשחד בממון רב כל מי שאפשר היה לשחדו להתנדב תחת בנם, ואמרו זה כפרתי זה חליפתי וזה תמורת, זה ילך לצבא נכר ולמיתה רוחנית ואני ובני נלך לחיים טובים, וכל אשר לו יתן בעד נפשו, ולפעמים זה הגיע לשפיכות דמים, וכל מה שכתבו נכתב מתוך הדחק, והוי בגדר הרע במיעוטו, וכמ"ש החת"ס שם.

ג. בשו"ת אמרי אש (ח"א יו"ד סימן נ"ב) דן אף הוא בשאלה זו והקיל אף לכתחלה לשלם לאחרים להתגייס במקומו, וכתב שאין בזה כל איסור.

אך כל המעיין היטב בתשובה זו, יראה בעליל שאין זה ענין כלל לכל התשובות הנ"ל.

בגדר גזירת שמד

גזירת הקנטוניסטים היתה ברוסיה והיא היתה גזירה נוראה כנ"ל, והאמר"א דן לגבי שירות בצבא ההונגרי שבו אפשרו ליהודים לאכול אוכל כשר ולשמור שבת, והשירות היה קצר יחסית, ולהדיא כתב האמר"א דכיון שהחייל אינו צריך לחלל שבת אלא לפעמים לעבור על איסור תחומין וחשש מוקצה בטלטול נשק וכדו', ומשו"כ כתב להקל בשופי לשלם לאחר שיתנדב במקומו. ודוק.

וגם הצמח צדק דן בשאלה זו בשו"ת יו"ד (סימן ר"צ) אך כל תשובה זו חתומה וסתומה עד שלא ידעתי ללמוד ממנה דבר וחצי דבר, ואף אין רמז בתשובה מהי השאלה, ולולי הכתוב במפתחות לא היינו מעלים על ליבנו שהשאלה היא בענין הקנטוניסטים, עי"ש.

וז"ל במפתחות: "לקוטים בענין לפני עור. בגזירת הקנטוניסטים, שהוכרחו היהודים למסור בניהם לעבודת הצבא ל - 52 שנים, אם מותר לקנות, היינו לשלם כופר, למי שרוצה למכור עצמו לעבודת הצבא במקום בנו, אף שע"ז יוכרח המוכר עצמו לחלל שבת וכו'".

ארבע לשונות של גאולה

ארבע לשונות של גאולה

"לכן אמר לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים והצלתי אתכם מעבודתם וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים גדולים. ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לאלקים וידעתם כי אני ה' אלקיכם המוציא אתכם מתחת סבלות מצרים" (שמות ו' ז').

כתבו רש"י והרשב"ם בר"פ ערבי פסחים (צ"ט ע"ב) ד' כוסות הם כנגד ד' לשונות של גאולה והוצאתי, והצלתי, וגאלתי, ולקחתי (שמות י' ו' ז'), והנה בין כוס ראשון לשני מותר לשתות, וכן בין שני לשלישי, אך בין שלישי לרביעי אסור להפסיק באכילה או בשתיה, ויש בזה רמז, רבים האנשים החושבים שעיקר הגאולה גאולת הגוף הוא חרות וחופש ופריקת עול זרים, לדידם די בשלש לשונות של גאולה והוצאתי והצלתי וגאלתי, על הלשון הרביעית "ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לאלקים" הם מוכנים לוותר. באו חז"ל ללמדנו, דוקא בין שלשת הראשונים אפשר להפסיק אבל בין השלישי לרביעי אין להפסיק! כי עיקר הגאולה גאולת הנפש היא, על גאולתנו ועל פדות נפשנו אנו חודים ומהללים, גאולת הנפש וקרבת אלקים, בית המקדש והשראת השכינה, הן הם הגאולה המיוחלת "עד אשר אל מעלת אבותם ישובון" (לשון הרמב"ן בפתיחה לספר שמות).

ב

הוציאנו מעבדות לחרות

"לכן אמור לבני ישראל אני ה', והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים, והצלתי אתכם מעבודתם, וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים גדולים, ולקחתי אתכם לי לעם" (שמות ו', ו' - ז').

הנה העבדות חויה קשה היא, אך דרגות רבות יש בה, עבד שיש לו אדון רשע רע לב הרודה בו ללא רחם, נתון לסבל קשה, פיזי ונפשי, אך

ארבע לשונות של גאולה

אף עבד שאדונו טוב לב הוא, מ"מ עובד הוא עבודת פרך ואין לו מנוחה, אמנם יש לך עבד שאדונו איננו מעביד אותו הרבה, אך מ"מ משועבד הוא לעבודה ולשרת כרצון אדוניו ואינו בן חורין לכלכל את דרכיו וצעדיו כרצונו הוא.

פרעה מלך מצרים רשע גדול היה ובני ישראל סבלו תחתיו סבל נורא בגזירות קשות והרג ואבדון, מלבד העבודה שכבדה עליהם.

וזה כונת הכתוב והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים ושוב לא יסבלו ישראל מגזירותיו של פרעה, אך לא רק זאת אלא אף והצלתי אתכם מעבודתם ושוב לא יצטרכו לעבוד להם, זאת ועוד אחרת, וגאלתי אתכם מתחת עול מצרים ושוב לא יהיו משועבדים אלא בני חורין איש תחת גפנו ותחת תאנתו.

ומעל כל אלה "ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לאלקים"!

ג

על שום שמררו המצרים את חיי אבותינו במצרים

והנה זה תימה דבזמן שנצטוינו להראות הנהגות של חירות וגאולה אנו מזכירין ומדגישין גם את העבדות והשיעבוד, אלא טעמו של דבר הוא כדי להשריש בלבנו דגם מה שנראה בעינינו כרע באמת יש בו טוב דכל מדותיו ית"ש רחמים וכל דעביד רחמנא לטב עביד.

ראו נא מה שכתב האבן עזרא עה"פ (דברים י"ד א') "בנים אתם לה' אלקיכם לא תתגודדו ולא תשימו קרחה בין עיניכם למת, והוא אוהב אתכם יותר מאב לבן, אל תתגודדו על כל מה שיעשה כי כל אשר יעשה לטוב הוא ואם לא תבינהו כאשר לא יבינו הבנים הקטנים מעשה אביהם רק יסמכו עליו כן תעשו גם אתם".

וזה היה דרכו של רבי עקיבא שאמר על כל צרה "כל דעביד רחמנא לטב עביד" (ברכות ס' ע"ב) וגם בשעה שנתפס ר"ע על דברי תורה והוציא אוהו ליהרג היה משחק (ירושלמי ברכות פ"ט הלכה ה' וסוטה פ"ה

ארבע לשונות של גאולה

הלכה ה') ולא רק ביסורי עצמו ראה ר"ע טוב וחסד אלא אף בחליו ויסוריו של רבו הגדול רבי אליעזר בן הורקנוס (כמבואר בסנהדרין ק"א ע"א) וכן בגלות ישראל וחורבן בית מקדשנו ראה ר"ע מידת החסד (כמובא במכות כ"ד ע"א) וראה בפתיחה לחומש שמות מאמר דרך אמונה אות ד' שהארכנו בביאור הענין.

ושמעתי ממו"ר מרן אדמו"ר מצאנז זצ"ל דמטעם זה יש לאדם להעביר ידיו על עיניו בשעה שמקבל עול מלכות שמים (כמבואר בברכות י"ג ע"א) דבקבלת עול מלכות שמים בקריאת שמע אומרים "ה' אלקינו ה' אחד" דהיינו שמדות הרחמים והדין המרומזים כידוע בשמות הוי' ואלקים - אחד הם, וגם מדת הדין כלולה ברחמים ואף שלמראה עינינו נראה דמידת הדין יש כאן, אנו מכסים את עינינו ומכריזים ה' אלקינו ה' אחד, דכל דעביד רחמנא לטב עביד.

ובקול אריה בפתיחה במאמר פתח טוב אות ז' פירש באופן נפלא מאי דכתיב "אל תירא מרדה מצרימה... ויוסף ישית ידו על עיניך" (בראשית מ"ו ג' - ד') דחשש יעקב אבינו מהירידה למצרים ואמר לו הקב"ה דאף אם נראה מתחילה שהירידה למצרים היא גזירה קשה, לבסוף יתברר ויתגלה שהיה לטובה, וכעין מעשה דמכירת יוסף דהיה נראה מתחילה שמידת הדין פגעה ביעקב כשנזרק בנו לבור ונמכר לישמעאלים, אך הוברר לבסוף שלמחיה שלחו אלוקים, וזה שאמר הכתוב "ויוסף ישית ידו על עיניך" כהא דמעביר ידו על עיניו בקריאת שמע לרמז שאנו בטוחים באמונתנו שבמידת הדין יש רחמים גדולים אלא שאנו לא זכינו עדיין לראות, וזה מה שאמר בזוהר הקדוש על האי פסוקא "דא היא רזא דקריאת שמע" דפרשת יוסף וירידתו למצרים היא סודה של קריאת שמע, ודו"ק כי הדברים נפלאים.

והביא שם מהחתם סופר לפרש את הפסוק "וראית את אחורי ופני לא יראו" (שמות ל"ג, כ"ג), דאין בכוחנו לראות את פנימיות חסדי ה' המוסתרים במדת הדין בראיית פנים דהיינו לפני המקרה, אבל "אחורי" כלומר לאחר זמן מתברר לנו ולדורות הבאים את מדת טובו, וזהו "וראית

ארבע לשונות של גאולה

את אחורי".

ואמרתי לפי"ז בביאור מאמרם (מנחות כ"ט ע"ב) "אמר רב יהודה אמר רב בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות אמר לפניו רבש"ע מי מעכב על ידך אמר לו אדם אחד יש שעתיד להיות בסוף כמה דורות ועקיבא בן יוסף שמו שעתיד לדרוש על כל קוץ וקוץ תילין תילין של הלכות אמר לפניו רבש"ע הראהו לי אמר לו חזור לאחוריך הלך וישב בסוף שמונה שורות ולא היה יודע מה הן אומרים תשש כחו כיון שהגיע לדבר אחד אמרו לו תלמידיו רבי מנין לך אמר להן הלכה למשה מסיני נתישבה דעתו חזר ובא לפני הקב"ה אמר לפניו רבוננו של עולם יש לך אדם כזה ואתה נותן תורה על ידי אמר לו שתוק כך עלה במחשבה לפני אמר לפניו רבוננו של עולם הראיתני תורתו הראני שכרו אמר לו חזור לאחורך חזר לאחוריו ראה ששוקלין בשרו במקולין אמר לפניו רבש"ע זו תורה וזו שכרה א"ל שתוק כך עלה במחשבה לפני". כאשר משה התרעם על מיתת רבי עקיבא א"ל הקב"ה הלא כבר אמרתי לך וראית את אחורי אך פני לא יראו, גזירה זו של מיתת רבי עקיבא מלפני היא חזור לאחריך!

והשתא דאתינא להכי תחזינה עינינו במה שכתב בשו"ת חתם סופר או"ח סי' קל"ב להמליץ על מיני המרור השונים דכמו שיש רמז בחסה "דחס רחמנא עלן", יש רמז אף בתמכא הנמנה במשנה (פסחים ל"ט ע"א) שהוא ראשי תיבות "תמיד מספרים כבוד א-ל" ועוד הוסיף וכתב שם ומו"ר רבי נתן אדלר טרח לדעת איזהו ירק הנקרא כרפס ונפיק מפומא דגברא רבה המהרי"ל דהוא ירק הנקרא ברוב לשונות אפי"א, וסימן אפי"א ראשי תיבות "א-ל פועל ישועות אתה", עי"ש. נראה דאין כוננתו לדרוש ר"ת בלבד, אלא דזה באמת תכלית אכילת המרור, כדי שתמיד נספר כבוד א-ל אף בימים קשים כאשר החשך יכסה ארץ, אף שאין אנו רואים את חסדיו באתגליא, מ"מ נאמין שהוא לעולם בכל עת ובכל שעה א-ל פועל ישועות וממכה עצמה מתקן הרטיה.

נר זיכרון

לעילוי נשמת

הרה"ח משה בן
מוה"ר יוסף דוד ז"ל
נלב"ע כ"ז סיון תשמ"ז

מרת מלכה מחלה בת
הר"ר מרדכי זיסקינד ז"ל
נלב"ע ג' אייר תשס"ו

ת.נ.צ.ב.ה.

הונצח ע"י בנו ידידנו עוז
הר"ר דוד הגר הי"ו
לום אנג'לס

